

AYGÜN ƏZİMOVA¹1917-1918-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİNDƏ
ANTİMÜSƏLMAN ƏHVALİ-RUHIYYƏ VƏ ONUN SİYASİ
HADİSƏLƏRƏ TƏSİRİ BARƏDƏ

Açar sözlər: antimüsəlman əhvali-ruhiyyə, Bakı Soveti, Zaqafqaziya Komissarlığı, "Müsavat" partiyası, rus ordusu

1918-ci il martın 31-də Bakıda azərbaycanlılara qarşı bolşevik-daşnak alyansının tətbiq etdiyi, daha sonra bölgələrdə də davam edən soyqırımını hadisəsi əks effekt verərək milli dövlətçiliyin bərpasına yol açmış oldu. Lakin erməni millətçilərinin türklərə, konkret halda isə Azərbaycan türklərinə nifrətinin praktiki ifadəsi kimi ortaya çıxan mart soyqırımını məhz Fevral inqilabından sonra cəmiyyətdə artan milli-siyasi və sosial-ictimai ziddiyyətlərin yaratdığı münbit şəraitdə mümkün olmuşdu.

İnqilabdan sonrakı ilk aylardan başlayaraq Bakı ictimai-siyasi mühitində antimüsəlman (antiAzərbaycan) əhvali-ruhiyyə formalaşdı. Əvvəl kortəbii şəkildə başlanmış bu proses getdikcə müxtəlif amillərin təsiri ilə güclənərək məqsədyönlülük qazanmışdı. Belə vəziyyət həmin dövrdə onsuz da Azərbaycan milli-demokratik qüvvələrinin lazımcına təmsil oluna bilmədiyi, tərkibi əsasən rus, erməni və s. inqilabçı-demokratlarından ibarət olan hakimiyyət orqanlarının, ilk növbədə də Bakı Sovetinin fəaliyyətinə ciddi təsir etmişdi. Mahiyyət etibarən isə inqilabi-demokratik və prinsipçə də antimilliyet orqan olan Bakı Sovetinin siyasi kursunda antiAzərbaycan mahiyyəti 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəlindən qabarıq şəkildə özünü biruzə vermişdi.

Məlum olduğu kimi, Fevral inqilabından sonra yaranan Müvəqqəti hökumət əvvəlki rejimin milli ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan qanunlarını ləğv etmişdi. Üstəlik inqilabi düşərgədə xalqların azadlığı və bərabərliyi əsas siyasi şüarı idi. Bununla belə, Azərbaycanda sözügedən düşərgənin yerli müsəlman əhaliyə münasibətdə

1917-1918-ci illərdə tədricən artan və mart soyqırımında özünün kulminasiyasına çatan qərəzli və ədalətsiz mövqeyi əlbəttə ki, təəccüb doğura bilər. Ona görə də Azərbaycanda, ələlxüsus Bakı şəhərində bəhs edilən dövrdə mövcud olan antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni doğuran ictimai-siyasi, psixoloji, mədəni amilləri şərtləndirən səbəblərin təhlilinə ehtiyac vardır.

1917-1918-ci illərdə Bakıda baş verən hadisələrin təhlili qeyd edilən məsələni nəzərə almadan obyektiv ola bilməz. Bəhs edilən dövrdə Bakıda bütün siyasi qüvvələrin mətbuat orqanlarında dərc olunan məlumatlarda "havada üzən" antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni aydın müşahidə etməklə bu məsələnin təkamülünü izləmək mümkündür. Yalnız dövrü mətbuatın ardıcıl şəkildə izlənməsi və təhlili bu məsələni üzə çıxarmağa imkan verir. Müxtəlif təmayüllü siyasi qüvvələrin hər birinin mətbuat orqanı mühüm mənbə kimi inqilabdan sonra senzuranın olmadığı dövrdə ortaya maraqlı faktlar qoyur. Müxtəlif siyasi mövqeli xadimlərin mətbuat səhifələrində yer alan siyasi diskussiya və mübahisələrində cəmiyyətdəki antimüsəlman əhvali-ruhiyyə və onun təsirləri aydın görünür.

1917-ci il boyu Bakı ictimai-siyasi mühitində antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin mövcudluğu bir neçə məsələ ilə bağlı yaranan vəziyyətlərdə özünü göstərirdi. Bunlardan biri fikirlərə hakim kəsilmiş müsəlman əhalinin silahlanması xəbərləri ilə əlaqədar yaranmışdı. Hələ Fevral inqilabından sonrakı ilk aylardan müsəlmanların silahlanması barədə təxribatçı şayiələr yayılmaqda idi. Çarizm dövründə hərbi mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edilmiş və faktiki olaraq da hərbi işdən uzaqlaşdırılmış müsəlmanlar yeni şəraitdə özünü qorumaq instinktinin diktəsi ilə silah əldə etməyə çalışırdılar. Bu isə öz

¹AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarix şöbəsinin elmi işçisi.

növbəsində erməni və rus əhalisinin narahatlığına səbəb olmuşdu. Lakin bu narahatlıq real təhlükədən deyil, təxribatçı şayiələrdən qidalanırdı. Şayiələr o qədər artmışdı ki, müxtəlif təşkilatlar mətbuatda əhalini davamlı olaraq sayıqlığa çağırır, müsəlmanların silahlanması barədə xəbərlərin təxribatçılıq olması barədə xəbərdarlıq edirdi. Müsəlman əhalinin təmsilçisi olan Bakı Müvəqqəti Müsəlman Milli Komitəsi (MMK) də məsələnin ciddiliyini nəzərə alaraq Bakı Fəhələ Deputatları Soveti və Hərbi Deputatlar Sovetindən xəbərdarlıq etmişdi ki, öz üzvlərindən müştərək komissiya yaratsınlar. MMK də öz növbəsində həmin komissiyada iştirak etmək üçün 4 nəfəri-B.Cavanşiri, Ə.Həsənovu, A.Kazımzadəni, Ə.Qulubəyovu seçmişdi. Komitə bu barədə Müvəqqəti Hökumətin yerli orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini də (İTİK) məlumatlandırmışdı. MMK hesab edirdi ki, məhz sovetlər təsirli ictimai təşkilatlar kimi bu təxribatların qarşısını ala bilərlər.

Doğrudur, həm inqilabdan sonra əsas hakimiyyət orqanı olan İTİK, həm də sözügedən sovetlər əhaliyə müraciətlərində bu şayiələrin təxribatçı xarakter daşdığına bildirmişdilər. Lakin bununla belə şayiələrin ictimai rəyə təsirinin qarşısını almaq mümkün olmurdu. Hətta məsələ o dərəcədə ciddi bir şəkildə almışdı ki, may ayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında bu vəziyyət müzakirə edilmiş və oradaca mərkəzi hakimiyyət orqanlarını məsələ ilə bağlı məlumatlandırmaq, sonra isə vəziyyəti yerindəcə təftiş etmək məqsədilə Qafqaz cəbhəsinə yollanmaq üçün nümayəndə heyəti təşkil edilmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu şayiələr Azərbaycan daxil olmaqla bütün Qafqaz cəbhəsi boyu ərazilərdə iğtişaşlarla nəticələnə bilərdi.

Yaradılmış heyət mayın son günlərində Bakıya gəlmiş və onun iştirakı ilə Bakı Sovetinin iyunun 1-də keçirilən ümumi yığıncağında "müsəlmanlar arasında aqressiv əhvali-ruhiyyə" müzakirə edilmişdi. Müsəlmanların silahlanması barədə məsələyə münasibət bildirilmişdi. Müsəlman əhalinin inqilabi demokratiyanın idarə etməkdə olduğu ictimai-siyasi həyatdan təcrid olunması vəziyyətini müşahidə edən nümayəndə heyəti üzvlərindən Hacı Murat və

Tokumbetov müsəlmanların da Bakı Sovetinin tərkibinə daxil edilməsini təklif etmişdilər [22]. Vəziyyətin dəyişməməsi müsəlman sosial-demokratlarının "Hümmət" təşkilatını da müvafiq addımlar atmağa məcbur etmişdi. "Hümmət" təxribatçılarla mübarizə aparmaq və iğtişaşlara səbəb ola biləcək şayiələrin kökünü kəsmək məqsədilə bütün siyasi təşkilatların Bakı komitələrinə məktub göndərərək mütəşəkkil bir büro yaratmaq üçün onları bir araya dəvət etmişdi [7]. Lakin görünür ki, bu cəhd əməli bir nəticə verməmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman əhalinin silahlanması barədə rus və erməni əhalidə yaradılan fikirlər demək olar ki, aradan qalxmamışdı. Sonradan artıq obyektiv şəraitin diktəsi ilə, milli müdafiəni təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan milli hərbi hissələrinin yaradılması tədbirləri məhz əvvəldən mövcud olan belə münasibətə görə onlar tərəfindən "süngü üzərində" qarşılanmışdı.

Bəhs edilən dövrdə antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni qidalandıran digər vəziyyət gündəngünə kəskinləşməkdə olan ərzaq problemi ilə bağlı idi. Ərzaq qıtlığı şəraitində Bakı şəhərində müsəlman əhali taxıl və çörəyi saxlamaqda gü-nahlandırılırdı. Burada müsəlman əhalinin mövcud inqilabi hakimiyyət orqanlarının ərzaq siyasətindən narahat olaraq atdıqları addımları düzgün analiz etməmələrindən irəli gələn müəyyən çıxışları da müsəlmanların inqilaba qarşı olduqları fikrini yaradaraq son nəticədə yenə də, antimüsəlman əhvali-ruhiyyəyə zəmin yaradırdı. Məsələn, iyun ayının 1-də un kartoçkalarının vaxtında verilməməsi üzündən şəhər əhalisi arasında narazılıq olmuşdu. Ərzaq idarəsi qarşısında əsasən müsəlman qadınları və kasıb əhali toplanmış və un tələb etmişdilər. İnqilabçı-demokratlar isə müsəlman əhalinin bu tələbini demokratik müəssisələrə etibarsızlıq və etimadsızlıqla əlaqələndirir, çörək kartoçkalarına qarşı təbliğat apardığına və buna görə də inqilaba xəyanət etdiklərini göstərirdilər [4, s.234]. Belə şəraitdə müsəlman demokratlar isə, əksinə, bütün demokratik orqanlarda müsəlmanların da nümayəndələrinin olmasının zəruriliyinə diqqət cəmləməyə çalışırdılar.

Bir qədər sonra, avqust ayında şəhərdə yaranan çörək qıtlığını aradan qaldırmaq üçün

bəzi qüvvələr "ucdantutma axtarışlar" aparılmasını təklif edirdilər. Onlar içərisində sonralar adı tez-tez hallanan "praporşik Avakyan" xüsusilə fərqlənirdi. Bu təklif sifət təxribatçılıq olmaqla antimüsəlman xarakteri daşıyırdı [23]. Qeyd olunan axtarışlar faktiki olaraq daha çox müsəlmanların evlərində aparılacaqdı. Bu məsələnin təhlükəli olmasını isə demək olar ki, şəhərdə olan sağdan-sola bütün ictimai təşkilatlar kifayət qədər tez başa düşmüşdülər. Onlar bildirirdilər ki, müsəlmanlar çox vaxt çörəyi bir neçə günlüyə bişirirlər. Bakı Sovetinin mətbuat orqanında məhz bu barədə xəbərdarlıq edilir və ərzaq axtarışlarının Bakıda nifrət və qəzəb yaradacağı qeyd olunurdu [23]. Üstəlik həmin dövrdə kənar şəxslərin yad gözlər üçün qapalı olan məkana -müsəlman evinə bu cür daxil olması müsəlmanların dini-mənəvi həsiyyətinə toxunduğundan ciddi narazılıqlar qəçilməz idi.

Azərbaycanlıların daha çox Müsavat kimi milli təşkilat ətrafında cəm olması onların inqilabi-demokratik ideyalara qarşı olması kimi qəbul edilərək bu əhvali-ruhiyyəni daha da artırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikrin təsiri altında şəhərin ümumiyyətlə ərzaq alışı-verişi ilə məşğul olan böyük sayda müsəlman orta və xırda sahibkarları, hər bir dükən və köşk sahibi inqilaba potensial düşmən sırasına daxil edilmiş olurdular. Hələ may ayında şəhərdə ərzaq işini aparmaq məqsədilə əhalinin öz sırasından seçilən mülki ərzaq komitələri seçkisində müsəlmanlar böyük qələbə qazanmışdılar. Bu, inqilabçı-demokratların böyük narahatlığına səbəb olmuşdu. Şəhərdə sabitləşmiş mübadilə sistemini sındırmaqla inqilabi-demokratik hakimiyyət əsliində müsəlman xırda və orta burjuaziyasını şəhərin ictimai-iqtisadi həyatından təcrid etmək üçün cəhd edirdi. Yeri gəlmişkən onu qeyd etmək lazımdır ki, əsrin əvvəlləri üçün hesablamalar aparılan tədqiqatçıların nəticələrinə görə, həmin dövrdə şəhərdəki ticarət müəssisələrinin 52,2%-i azərbaycanlılara məxsus idi [40, s.158]. Ələlxüsus, xırda dükanların 86 faizi azərbaycanlıların əlində idi [3, s.73].

Ümumiyyətlə, özbaşına axtarışlar sonralar da pərəkəndə halında həyata keçirilir, hər dəfə vəziyyəti gərginləşdirirdilər. Noyabr-dekabr aylarında ərzaq təchizatı daha da çətinləşən

zaman belə hallar artmışdı. Həmin dövrdə şəhərdə toplaşan hərbi hissələrin əsgərləri özbaşına şəkildə müsəlman dükunlarında və evlərində axtarış apararaq qarətçilik edirdilər. Doğrudur, bu axtarışların müəyyən hissəsi Bakı Sovetinin sərəncamları əsasında aparılırdı. Lakin çox vaxt əsgərlərin bunu özbaşına etdikləri aydın olurdu. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, dekabrın 13-də 3000-dək müsəlman İsmailiyyə binasına (Müsəlman siyasi və ictimai təşkilatlarının əksəriyyəti həmin binada yerləşirdi-A.Ə) gələrək MMK-ndən şəhərdə asayiş qorumağı və ilk növbədə əsgərlərin özbaşınalığına son qoyulmasını tələb etmişdi. Əhali MMK-yə müraciətlə bildirdirdi ki, "Siz bizə dediniz ki, əsgərlərə cavab verməyək ki, vətəndaş müharibəsi olmasın. Lakin artıq dözmək mümkün deyil. Tədbir görməsəniz özümüz özümüzü müdafiə edəcəyik!". Bakı Soveti və s. orqanların nümayəndələrinin müxtəlif vədlərinə baxmayaraq əhalini yalnız M.Ə. Rəsulzadə sakitləşdirə bilmişdi [35]. Lakin müsəlmanların bu cür reaksiyası məhz onların aqressivliyi kimi qəbul olunurdu. Ümumiyyətlə, müsəlmanların hər hansı tələbinə ikili münasibət bəslənməsi adi hala çevrilmişdi. Ü.Hacıbəyliyin məqalələrində birində verdiyi müqayisə əsliində mövcud reallığı əks etdirirdi: "Xristian qadınlar hücum edib dükanları dağıdanda ona "revolyusiya" deyirlər, ancaq bir miskin müsəlman qadın öz ac uşaqları üçün "uprava"ya gedib çörək istəyəndə o saat qoşun çağırır deyirlər ki, müsəlmanlar "bunt" eliyir"[6].

Lakin mövcud antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni praktik şəkildə antiAzərbaycan mahiyyətli siyasi təbliğata yönəldən isə 1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziya dəmir yolunun Şəmkir stansiyasında və Muğan-Lənkəran bölgələrində baş verən hadisələr olmuşdu. Həmin hadisələr barədə məlumatlar son nəticədə Azərbaycanda və xüsusən də, Bakıda cərəyan edən siyasi hadisələrin gedişinə təsir etmişdi. Qeyd olunan fikrin isbatı bəzi məlum məsələlərin xatırlanmasını tələb edir.

1917-ci ilin oktyabrında Rusiyanın mərkəzində baş tutan bolşevik çevrilişi regionda hadisələri milli müstəviyə keçirmişdi. Belə ki, Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların dayanandırılması və rus ordusunun təxsis edilməsi

prosesi müxtəlif millətlərin öz hərbi qüvvələrini yaratmaq cəhdlərinə rəvac vermişdi. Bu istiqamətdə Azərbaycan milli qüvvələri də milli hərbi qüvvələrin yaradılması istiqamətində işlər görməyə başlamışdılar. Noyabrın əvvəlində Gəncədə Müsəlman hərbiçiləri qurultayı keçirilmiş, Bakıda isə hərbi kadrlar hazırlamaq üçün Müsəlman praporşiklər məktəbi açılmışdı [33]. Bir qədər sonra – dekabrın 6-da Tiflisdə Qafqaz cəbhəsi Müsəlman hərbiçilərinin qurultayı çağırılaraq Ə.Əsədullayevin sədr olduğu Qafqaz Müsəlman Hərbi Şurası yaradılmışdı [36]. Məsələ burasındadır ki, müvafiq qurultaylar və tədbirlər digər millətlər tərəfindən də və daha da mütəəşəkilliklə keçirilməkdəydi. Elə, noyabrın 21-də I Erməni Hərbi Qurultayı da keçirilmişdi [12]. Lakin məhz müsəlmanların silahlanması məsələsi mətbuatda müzakirə obyektinə idi. Bakının əsası erməni və ruslardan ibarət olan inqilabi demokratiyası bu cəhdləri xüsusən narahatlıqla qarşılayırdı. Hələ 1917-ci ilin sonunda faktiki olaraq həmin qüvvələrin hakimiyyət orqanı olan Bakı Sovetinin rəsmi qəzetində Qafqazda müsəlman burjuaziyasının “gələcək elementləri qovmağı arzuladığı” barədə həyəcan təbii çalınır və milli qüvvələrə qarşı artıq bundan sonra qəti mübarizə aparılmasının vacibliyi vurğulanırdı [24].

Məlum olduğu kimi, 1917-ci ilin dekabrın 5-də Zaqafqaziya Komissarlığı və Osmanlı hərbi komandanlığı arasında imzalanan Ərzincan sazişindən sonra Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayandırılmış və rus ordusunun tərxis olunmasına başlanılmışdı. Mərkəzdə bolşeviklərin hakimiyyətini tanımayan Zaqafqaziya Komissarlığı buradakı rus ordusundan mümkün qədər tez azad olmağa çalışırdı. Məsələ bunda idi ki, bolşeviklər Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışaraq Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərləri arasında ciddi təbliğat aparırdılar. Mühəribədən bezmiş əsgərlər bolşeviklərin mühəribə əleyhinə şüarlarını əlbəttə ki, dəstəkləyirdilər. Bu cür bolşevikləşmiş ordu Tiflisdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə istifadə oluna bilərdi [29, s.235]. Rus ordusu əvəzinə isə regionda milli hərbi hissələrin yaradılması prosesi başlanmışdı. Qafqaz ordusu sıralarında erməni və gürcü əsgərlərinin olması müvafiq

milli hissələrin yaradılmasını asanlaşdırırdı. Hətta ayrıca milli rus hissələrinin də yaradılmasına başlanmışdı. Onların silahla təchizatı da asan idi, çünki Qafqaz ordusunun silah arsenalı Tiflisdə yerləşirdi. Lakin hərbi mükəlləfiyyətdən azad olan azərbaycanlılar üçün milli hərbi hissələrin yaradılmasına problem yaranırdı. Ən əsası da silah sarıdan çətinlik yaranmışdı. Dövrün müasiri B.Baykov öz kitabında yazırdı ki, Tiflis arsenalından Azərbaycan hərbi qüvvələrinə silah vermək mümkün olduğu halda, “tatarlara [Azərbaycan türklərinə - A.Ə.] silah verilməsi ya təmin edilmədi, ya da gələcəkdə veriləcəyi vəd olundu, özü də ki, az miqdarda” [11, s.113]. Müsəlman hərbi hissələrinin yaradılması istəyi ortaya çıxdıqda isə, milli qüvvələr qarşısında absurd sual qoyulurdu ki, regionda yeganə xarici təhlükənin erməni və gürcü maraqlarına qarşı olduğu və hakimiyyət funksiyasını Zaqafqaziya Komissarlığının həyata keçirdiyi halda müsəlmanlar kimdən özlərini qorumaq istəyirlər?

Qeyd etmək lazımdır ki, anti-müsəlman münasibətin nəticəsi idi ki, hələ dekabrın ortalarında Zaqafqaziya Komissarlığı rus ordusunun 219-cu alayının tərkisilahlı edilərək silahlarının müsəlmanlara verilməsinə icazə vermişdi. Lakin Qafqaz Cəbhəsi Qərargah komissarı D.Donskoy bunun əksinə olaraq həmin silahların erməni hissələrinə verilməsi barədə əmr vermişdi [14]. Bu qərar sonrakı hadisələrdə bir növ qiğılçım rolunu oynamış oldu. Milli qüvvələr hər vaxtda milli hərbi hissələrin silahla təmin edilməsinə yollar axtarırdılar. Zaqafqaziya Komissarlığı yanında yaradılan Millətlərarası Hərbi Şura onların haqlı tələbi ilə hesablaşmalı olmuşdu. Həmin şura eşelonların tərkisilahlı edilməsi barədə qərar qəbul etmişdi [29, s.233]. 1918-ci il yanvarın 6-da Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Sovetinin Qafqaz diyar Mərkəzini sədri N.Jordaniya “Zaqafqaziyanın bütün şuralarına” ünvanlı teleqram göndərmişdi. Orada göstərilmişdi ki, cəbhəni tərk edən hərbi hissələr öz silahlarını apardığına görə atəşkəsin baş tutmayacağı təqdirdə milli hissələr cəbhənin müdafiəsi üçün zəruri silahdan məhrum ola bilərlər [21, s.182]. Ştab-rotmistr Abxazavanın başçılıq etdiyi gürcü dəstəsi və polkovnik

Maqalovun başçılıq etdiyi Azərbaycan könüllü dəstəsinin vasitəsilə Bakı-Tiflis dəmir yolunun Yelizavetpol (Gəncə) qəzası ərazisindən keçən stansiyalarında hərbi eşelonların tərkisilahlı edilməsinə başlanılmışdı [29, s.234]. Tərkisilahlı nəticəsində Azərbaycan milli qüvvələri müəyyən qədər silah əldə edə bilmişdilər. Bu zaman öz silahlarını vermək istəməyən rus əsgərləri ilə müsəlman hərbiçiləri arasında toqquşmalar baş vermiş, hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olmuşdu. Bu cür insidentlər bir neçə yerdə baş vermiş, ən güclüsü isə yanvarın 9-da Şəmkir stansiyasında olmuşdu. Əslində bu cür hadisələr Şimali Qafqazda, Ukraynada və ümumiyyətlə Rusiyanın hər yerində baş verirdi. Hətta Azərbaycan ərazisindən silahla çıxan rus əsgərləri mütləq Şimali Qafqaz ərazisində tərkisilahlı olunacaqdılar.

Toqquşma zamanı ağır artilleriyası olan rus əsgərləri stansiyalar ətrafındakı müsəlman kəndlərini də bombardman etmiş və çoxsaylı dinc əhalinin məhv edilməsinə səbəb olmuşdular. Hətta hadisə yerinə nümayəndə kimi gedən Bakı bolşeviklərindən biri Vatsək öz xatirələrində ölənlər çoxsaylı rus əsgərləri ilə yanaşı bir neçə min müsəlmanın öldürüldüyünü qeyd etmişdi [19, v.3].

Şəmkir hadisələri həmin dövrdə bolşeviklərin bütün Qafqazı öz nəzarəti altına almasına mane oldu [29, s.236]. Lakin bununla bərabər, hadisə Bakı Sovetinin bolşevik-erməni rəhbərliyinin ən azından Bakı quberniyası ərazisində möhkəmlənməsi planlarını həyata keçirmək üçün əl-qolunu açdı. Şəmkir hadisələri bir neçə ay ərzində ictimai mühitdə mövcud olan “müsəlmanların aqressivliyi” fikirlərindən formalaşan antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin “real zəminə” əsaslandığını göstərmiş oldu və inqilabçı-demokratlar üçün güclü siyasi təbliğat vasitəsinə çevrildi. Hadisə dərhal müxtəlif siyasi qüvvələrin mətbuat orqanlarında işıqlandırılmağa başladı. Həm milli, həm antiazərbaycan qüvvələr diqqətini bir müddət bu məsələyə cəmləmişdilər.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri anti-müsəlman təbliğatın müsəlman (Azərbaycan) demokratiyasında doğurduğu reaksiya idi. Belə ki, Bakı Sovetinin mətbuat orqanı olan “İzves-

tiya Bakinskoqo Soveta” qəzeti hadisə barədə geniş məlumatlar verərək əsgərlərin şahidlik ifadələrini çap etməklə, hadisələri birtərəfli işıqlandırmaqda idi. Məsələn, qəzetin 12 yanvar sayında üç ayrı-ayrı başlıq altında Şəmkir hadisələri özünəməxsus tərzdə təsvir edilmişdi. “Bakıya gələn rus əsgəri” adlı məqalədə hadisələr zamanı erməni hərbi hissələrinin əsgərlərə hücum etməyə dəvət edildiyi, lakin onların qəti şəkildə “Biz rus əsgəri ilə cəbhədə vuruşmuşuq. Onlar bizim qardaşımızdır.” söyləyərək etiraz etdikləri, erməni hərbi hissələri tərəfindən partullar qoyularaq Yelizavetpol ərazisində anarxiya və özbaşınalığın qarşısını almağa çalışmaları qeyd olunmuşdu [25]. Üstəlik tərkisilahlı edildikdən sonra müsəlmanlar tərəfindən əsgərlərin paltar və əşyalarının qarət edilməsi göstərilmişdi. Bu cür məlumatların rus oxucuya təsirini təsəvvür etmək çətin deyildi. Göründüyü kimi, əsas diqqət müsəlmanlar üzərinə yönəldilir və ermənilər faktiki olaraq məsələdən kənar qalırdılar. Sıfı düşməni kimi “müsəlman-tatar mülkədarlar” göstərilərsə də, işlədilan cümlələrdə vurğu mülkədar və bəy ifadəsinin deyil, müsəlman ifadəsinin üzərinə yönəldilirdi.

İnqilabi-demokratik mətbuatın hadisələri bu cür təsvir etməsi, məsələyə belə yanaşması müsəlman demokratik ziyalıların diqqətini cəlb etmiş və etirazına səbəb olmuşdu. “İzvestiya”nın 17 yanvar tarixli nömrəsində isə M.Əfəndiyevin bu məsələ ilə bağlı redaksiyaya ünvanladığı məktubu dərc edilmişdi. Bu məktub arxivdə hümmətçi Soltan Məcid Əfəndiyevin mətbuatda çap olunan məqalələri sırasında göstərilərsə də, məktubun mətninə görə məhz onun müəllifliyini əminliklə təsdiqləmək mümkün deyil. Lakin yazının mətni onun sosialist mövqeli şəxs tərəfindən yazıldığını göstərir, çünki müəllif ordunun tərkisilahlı edilməsi səbəblərini bolşeviksayığı izah edirdi. M.Əfəndiyev hadisələrin baş verməsində Zaqafqaziya Komissarlığını məsuliyyətli hesab edərək buna rəvac verilməsinin və əgər Zaqafqaziya Komissarlığı bu əmrə veribsə, onda niyə Qars, Aleksandropol, nəhayət Tiflis deyil, Yelizavetpol quberniyasının çölləri seçilməsini səbəblərini belə izah edir: “Silahları ələ keçirmək, Tiflis, Qars, Aleksandropol kimi şəhərləri dağıtdan

qorumaq, pərdə arxasından hərəkət edərək günağı başqalarının üzərinə atmaq və əsgərləri qorxutmaq, dəmir yolu xarab edərək, bu yolla əsgərləri bir müddətdə olsa cəbhədə saxlamaq” [27]. Lakin müəllifin əsas narahatçılığı məhz inqilabi mətbuat orqanının bu məsələni necə işıqlandırmasından idi. Müəllif subyektiv məlumatların verilməsinə etiraz edərək, “bu tendensiyanın əhalinin bəzi hissələrinin məlum reaksiyası üçün nəzərdə tutulduğu”nu qeyd edir. Onun fikrincə, əsl günahkarlar haradasa gizlənib, lakin mətbuatda yalnız müsəlman “Vəhşi Diviziya”-sı və qara kütlə-tatarların (azərbaycanlılar-A.Ə.) quldur dəstələri barədə car çəkilib. Müəllif uzaqgörənliklə: “Belə məlumatların nəticəsində yaşadığımız çətin dövrdə baş verə biləcək faciəli nəticələr nəzərə alınmır,”-deyə öz etirazını bildirmişdi. Lakin “tatar ziyalısı”nın məktubu mübahisələrə səbəb olmuşdu. “İnqilabi-demokratik” mətbuat orqanı bu dəfə antiəzərbaycan mövqeyini daha sərt şəkildə ortaya qoyaraq, növbəti 21 yanvar sayında M.Əfəndiyevə cavab olaraq geniş və sərt tərzdə yazılmış məqalə vermişdi. Yazıda məktubu çap etməkdə qəzetin məqsədinin M.Əfəndiyevin təmsalında azərbaycanlı ziyalıların hadisəyə baxışını göstərməsi qeyd olunsa da, faktiki olaraq azərbaycanlı demokratik ziyalıların gözdən salınması məqsədi ortaya çıxır. Həmin yazıda M.Əfəndiyev dırnaq arası demokrat adlandırılaraq, bəy və mülkədar maraqlarının, millətçilərin müdafiəçisi kimi təqdim olunur. Yazıda bildirilir: “Son zamanlar bizim qəzet tatar bəy və mülkədarlarını öz tənqidi ilə narahat edib. Bu zaman da “demokrat” Əfəndiyev silkələnib və döyüşə atılıb. Onun xoşuna gəlmir ki, qəzetimiz bəyləri və vəhşi diviziyaları ittiham edir”. Müəllif M.Əfəndiyevi ittiham edirdi ki, o, Azərbaycan millətçilərinin – mülkədar və bəyləri müdafiə edirsiniz [26].

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Əfəndiyevlə yanaşı sosialist N. Nərimanov da informasiyanın birtərəfli verilməsinin doğuracağı nəticələrdən narahat olmuşdu. Lakin onun hədəfi burjuva mətbuatı idi. O, konkret olaraq “Baku” qəzetində “Müsəlmanlarla əsgərlər arasında atışmalar oldu” kimi məlumatların rus əsgərlərdə necə fikir formalaşacağını nəzərə çatdırırdı [8].

“Hümmət” qəzetinin 16 yanvar sayında verilən “Açıq söyləmək gerek” adlı məqaləsində N.Nərimanov Zaqaqazıya Komissarlığının milli siyasətini tənqid edərək, onun millətlər barəsində xəyanətkar mövqedə durduğunu yazmışdı. Lakin N.Nərimanov ona da diqqəti cəlb edirdi ki, “Silahları alanlar arasında erməni və gürcü əsgərləri də var. Fəqət, çünki mahal müsəlman mahalıdır və iğtişaş düşəndə də rus əsgərləri fikir edirlər ki, bunlara təcavüz edənlər müsəlmanlardır” [8]. Əslində Azərbaycan sosialistləri hadisənin gələcək nəticələrinin ağır olacağından narahat idilər.

“Baku” qəzetinin bu cür qərəzli məqalələri hətta siyasi polemikalardan qəti uzaq olan “Molla Nəsirəddin” kimi sırf satirik-tənqidi jurnalı da öz münasibətini və etirazını bildirməyə məcbur etmişdi [9].

Göründüyü kimi, antimüsəlman təbliğatının doğura biləcəyi təhlükəli vəziyyət azərbaycanlı ziyalı və demokratları ciddi təşviş salmışdı. Tezliklə baş verənlər də bunun əsassız olmadığını göstərdi.

Tarixçi C. Həsəni də öz tədqiqatında Bakı Sovetinin Şəmkir hadisələri ətrafında yaratdığı güclü təbliğat kampaniyasına diqqəti cəlb edərək, bunun Zaqaqazıya hökumətini ittiham etməklə ictimai rəyi regionun sovetləşməsi ideyasına yönəltmək, geri çəkilən rus ordusuna qayğı nümayiş etdirməklə, onun Bakı Sovetinin xidmətinə keçməsinə imkan yaratmaq, bu hadisələrdən istifadə etməklə, müsəlman əhalini tərkiləmək, əksinqilabla mübarizə şüarı altında müsəlman əhalinin qırğınına təşkil etmək, şəhəri müsəlman “əksinqilabından” təmizləmək kimi bir sıra faktorlarla bağlı olduğunu göstərmişdi [20,s.71].

Təsədüfi deyil ki, Şəmkir hadisələrindən sonra Qafqazın Fövqəladə Komissarı S.Şaumyan öz məqsədlərinin daha açıq və kəskin şəkildə ifadə etmişdi. Yanvarın 31-də (fevralın 13-də) o, “Kavkazskiy vestnik Soveta Narodnoqo Komissariata” qəzetinin 1-ci nömrəsində “Yelizavetpol hadisələri haqqında həqiqət” adlı məqaləni dərc etdirir. Burada Şaumyan “Şəmkir faciəsinin” müqəssirlərinin rəsmən ifşa olunmasından gələcək inqilabın xeyli dərəcədə asılı olacağını bildirdi [5,s.208]. Şaumyan

Müsəlman Milli Şurasına qarşı daha qəti ittihamla onu “cinayətkar” yuva adlandıraraq, süpürülüb atılmasının zəruriliyindən bəhs edir və konkret adlar göstərirdi [5,s.211]. O, müsəlman zadəganlarının əksinqilabçı olmasını sübut edən “dəlillər” gətirirdi. Bolşeviklərin rəhbərinin fikrincə, rus ordusunun tərkislah olunması müsəlman zadəganlarına aqır hərəkəti (Azərbaycanın bəzi qəzalarında kəndlilərin mülkədarlara qarşı baş verən çıxışları-A.Ə.) dayandırmaq və Azərbaycan xanlığını elan etmək üçün mürtəcə alaylar yaratmağa lazım idi [5, s.213]. Nəhayət, Şaumyan bəylərin bu hərəkətləri etməklə erməni-müsəlman qırğınına hazırlıq gördüklərini bildirir [5,s.213]. Bununla isə ermənilərin təhlükəyə məruz qaldıqlarını nəzərə çatdırırdı. Belə demək olarsa, Şaumyan məhz müsəlmanlar tərəfindən “ilk addım”ın atıldığını sübut etməyə cəhd edirdi.

Mərkəzi bolşevik hakimiyyəti nümayəndəsi olan Fövqəladə komissarın bu rəyi ümumi siyasi mövqeyi ifadə edirdi. Belə ki, mart soyqırımından bir az əvvəl İ.Stalinin “Pravda” qəzetinin 1918-ci il martın 26-27-si tarixli nömrələrində çap olunan “Zaqaqazıya əksinqilabçıları sosializm maskası altında” adlı məqaləsində hadisələrə münasibətdə mərkəzin mövqeyi aydın ifadə edilmişdi. İ.Stalin bütünlüklə S.Şaumyana istinadən hadisəni şərh edərək, Jordaniya, Gecekkori, Xoyski, Xasməmmədovun daxil olduqları antisovet koalisiyadan bəhs edirdi [38,39].

Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqaqazıya dəmir yollarında vəziyyətlə bağlı yanvarın 18-də milli komitələrin iclası olmuşdu [14]. Burada baş verənlərin milli zəmində olmadığı göstərilmişdi. Eləcə də, beynəlmilləl komissiyanın rəy də eyni idi. Bununla belə, rus əhalisi bu hadisəni də ruslara qarşı düşmənçiliyin ifadəsi kimi qəbul edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, əsas etibarilə rus dənizçilərindən ibarət Xəzər Hərbi Donanması rəhbərliyi- Sentrokaspi belə Bakı Sovetinə etimad etmədən artıq rus əhalinin qorunmasını öz üzərinə götürdüyünü bildirmişdi [26].

Rus ordusunun tərkis olunması həm də bölgədəki öz etibarlı mühafizəçilərinin itirdiklərini düşünən rus kolonistlərinin ciddi narahat edirdi. Beləliklə, antimilli, konkret şəraitdə isə,

antimüsəlman əhvali-ruhiyyə sadəcə siyasi qüvvələri deyil, əhalini öz təsirinə salmışdı. Şəmkir hadisəsinin qidalandırdığı antimüsəlman əhvali-ruhiyyə fevral-mart aylarında yenidən Muğan-Lənkəran bölgəsindən gələn xəbərlər ilə güclənməyə başlamış və mart soyqırımına səbəb olan hadisələr zəncirinin bir həlqəsi olmuşdu.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda ruslar daha çox Bakı quberniyasının Lənkəran və Muğan bölgələrində, eləcə də, Şamaxı və Quba qəzalarında məskun idilər. Çarizmin məqsədyönlü köçürmə siyasəti nəticəsində ən yaxşı münbit torpaqlarda yerləşdirilən rus kolonistləri ilə yerli əhali arasında torpaqla bağlı mübahisələr olsa da, regionda milli ədavətdən qətiyyətlə söz gedə bilməzdi.

Bu bölgələrin məhsuldar torpaqları cənubda, İran ərazisində yaşayan, köçmə maldar təsərrüfatla məşğul olan, həmin dövrdə isə çətin vəziyyətdə olan Şahsevən tayfalarının mütəmadi qarətçi yürüşlərinə hədəf olurdu. Əvvəllər İranla sərhəddə yaşayan şahsevənlərin yürüşlərinin qarşısını sərhəd alayları ala bilirdi. Qafqaz cəbhəsində əsgərlərin tərkis olunması ilə əlaqədar olaraq sərhəd alaylarını da əsgərlər tərk etməyə başlayır. Bu isə şahsevən yürüşlərinin artmasına səbəb olurdu. Həm rus, həm də müsəlman əhalinin təsərrüfatları qarətlərə məruz qalırdı. Lakin mətbuat orqanlarına diqqət yetirildikdə daha çox rus əhalisinin hücumu məruz qalmaları təəssüratı yaranır. Xüsusən “Baku” qəzetinin verdiyi xəbərlərdə bu tendensiya qabarıq idi. Ümumiyyətlə isə inqilabdan sonra Rusiyanın özündə və milli ərazilərində ərzaq qıtlığından dolayı oğurluq və qarətçilik hərəkətləri adi hala çevrilmişdi. Demək olar ki, bu hal dövrü xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri idi.

Həmin dövrün mətbuatında bölgə xəbərləri sırasında Lənkəran və Muğan xəbərləri üstünlük təşkil edirdi. Əlbəttə ki, bütün xəbərlərdə baş verən hadisələr öz əksini tapır, lakin eyni həyəcanlı qorə və talan xəbərinin təqdim olunması üslubu, sətiraltı mənalara fərqli idi. Hadisələr zamanı rus əhalisinin ziyan çəkəməsi barədə məlumatların fonunda müsəlmanların bundan kənarda qaldıqları təəssüratı yaranırdı. Bu bölgədə asayışı bərpa etmək üçün müsəlmanların rəhbərlik etdiyi hakimiyyət və güc struktur-

ları ciddi iş görüldülər. Bununla belə, yeganə informasiya vasitəsi olan qeyri-müsəlman mətbuatının yaratdığı birtərəflilikdən azad olmaq mümkün deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir vəziyyətdə Azərbaycan milli təşkilatları, ələlxüsus, "Müsavat" partiyası sırf barışdırıcı mövqe tutmaqda idi. Partiyanın rəsmi orqanında 1918-ci ilin əvvəlindən mart hadisələrinə qədər çap olunan çoxsaylı məqalələrdə Azərbaycan qəzalarında baş verənlər barədə müfəssəl məlumatlar verilir, onların milli düşmənçilik mahiyyəti dəşimadığı, aclıq və hakimiyyətsizlik ucbatından törədildiyi göstərilirdi. Lakin nəzərə alsaq ki, "Açıq söz" qəzetinin oxucuları rus və ermənilər deyil, müsəlmanlar idi, "Müsavat"ın barışdırıcı mövqeyi ruslara və ermənilərə həqiqəti çatdırmaqdan çox müsəlmanların faktiki təhlükə qarşısında sakitləşdirilməsi ilə nəticələnirdi. Əlbəttə, siyasi partiyalar bir-birinin mətbuat orqanında gedən məqalələr ilə maraqlanırlar və xəbərdar olurdular. Lakin əhalinin geniş kütləsi, ələlxüsus ruslar əski əlifbada olan müsəlman mətbuatının təbliğat təsirindən kənarında idi.

Yanvarın sonunda rusların Lənkəranda talana məruz qalması barədə oradan Bakıya teleqram gəlmişdi. Qəzada rus əhalisinin müdafiəsi vəzifəsini öz üzərinə götürmüş şəxslərdən biri eser Suxorukovun Bakı Komitəsinə göndərdiyi həmin teleqramında həyacanla: "rus əhalisi məhv olur" sözləri yazılmışdı [37]. Həmin teleqramla yanaşı bölgədə asayışı bərpa etməyə çalışılan və sentyabr ayından Lənkəranda yerləşən müsəlman divizionunun rəisi tərəfindən də buradakı talançılıq barədə məhz Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinə müvafiq teleqramlar göndərilmişdi. Bakı Sovetində bu məsələ ilə bağlı iclas keçirilmişdi. Müzakirələr bir daha inqilabi demokratik qüvvələrin müsəlmanlara münasibətini nümayiş etdirmişdi. Sol esərlərin fəal üzvü Suxartsev çıxış edərək hədəliyiçi tonla bildirmişdi: "Vaxtdır ki, gərək müsəlman təşkilatları ilə qəti bir dil ilə danışaq.....bir azdan Hacıtərxan (Həştərxan) yolu açılar, o zaman intiqam almaq asanlaşar" [4,s.439]. Bu cür mövqe, bütün müsəlman təşkilatlarının rus əhalisinə qarşı siyasi sui-qəsdə günahlandırılması Azərbaycan milli demokratlarının

lideri M.Ə.Rəsulzadənin etirazına səbəb olmuşdu. Rəsulzadə bölgədə baş verən toqquşmaların milli zəmində olmadığını anlatmağa cəhd etmiş, lakin bu cəhd nəticəsiz qalmışdı. Onun "Açıq söz" qəzetinin 29 yanvar sayında məqaləsindən aydın olur ki, artıq həmin vaxt müsəvatçılar bolşeviklərin və eləcə də, digər "inqilabçı demokratlar"ın müsəlmanlara münasibətinin tamamilə aydın şəkildə anlayırdılar.

Rəsulzadə-Suxartsev debatları isə bəhs olunan dövrdə milli demokratlar və inqilabçı-demokratların fikir ayrılığını və sonuncuların barışmazlığını göstərirdi. Belə olan halda ən çətin vəziyyətdə müsəlman sosialistləri qalırdılar. Onlardan biri, müsəlman esərlərin rəhbəri M.H.Vəzirov baş verənlərə, daha doğrusu inqilabçı-demokratlarda formalaşan fikrə və ümumiyyətlə millətçilik və inqilabçılığın "sərhədlərinin silinməsi" nə laqeyid qala bilməmişdi. O, baş verənlərə münasibəti ilə Azərbaycan sosialistlərinin nə dərəcədə idealist olmalarını bir daha göstərmişdi. M.H.Vəzirov bildirdi ki, Yelizavetpol, Şamaxor, Muğan, Lənkəran və Bakı vəğzalımda qanlı hadisələrə ruslara (Suxarsev məhz bu cür təqdim edirdi-A.Ə) və müsəlmanlara qarşı məqsədli və qərəzli hərəkət kimi baxmaq lazım deyil. O, Suxartsevə müraciətlə bildirdi ki, "siz Rəsulzadə ilə mübahisə edərkən ona müsəlman xalqının nümayəndəsi kimi, demokrtatyanın nümayəndəsi kimi deyil, bir partiyanın -Müsavat partiyasının nümayəndəsi kimi baxın." O, müsəlmanlar arasında sosialistlərin tərəfdarlarını artdığını göstərməklə, sadələşlülükə Suxartsevə təsir etməyə çalışırdı. Hər iki tərəf arasında barışdırıcı mövqe tutmaq istəyən Azərbaycan sosialistinin bu cəhdi uğursuz olmuşdu. Suxartsev özü bu cür mövqeyi qəbul etməyərək Vəzirova kəskin cavab vermişdi [27].

Rus əhalisində antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin təsiri təşkilatlanma prosesində özünü göstərmişdi. Təsədüfi deyil ki, Rus Milli Şurası da Muğan və Şəmkir hadisələrindən sonra yaradılmışdı [17]. 1918-ci ilin yanvarın 26-da Bakı şəhər Dumasının bütün rus deputatları, mövcud partiya və təşkilatlardakı bütün rus üzvlərinin daxil olduğu Müvəqqəti Rus Milli Şurası yaranmışdı [15]. Fevralın 14-də isə artıq Tiflisdə Zaqaqaziya Rus Milli Şurasının Müvəqqəti

Bürosu da təşkil edilmişdi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Qafqazda yaşayan rus əhalinin qurultayı çağırılınsın və regionda tamhüquqlu milli şura yaradılsın [16]. Həmin RMS-ın ilk yığıncağı isə 1918-ci ilin 25 fevralında keçirilmişdi [18]. Yaradılan milli şuralarda əhalisinin mühafizəsi üçün tədbirlər görməyə cəhd edirdilər. Zaqaqaziya Rus Milli Şurası Zaqaqaziya komissarlığından icazə almışdı ki, İranla sərhədi Muganda yaradılan 6-cı rus milli polku qorusun [18]. 1918-ci ilin əvvəlində Bakıda olan rus burjuaziyası 4 batalyondan ibarət "rus milli alayının" da yaradılmasına başlamışdı [10,s.243]. Doğrudur, yaradılan şuralar həmin dövrdə ciddi siyasi əhəmiyyət daşımamışdılar. Lakin məhz antimüsəlman əhvali-ruhiyyəsi fonunda təşkilatlanmanın baş verməsi diqqət çəkən cəhətdir.

Beləliklə, ictimai-siyasi mühitdə antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin mövcud olması səbəbindən Bakı Sovetinin antiəzərbaycan siyasətinə daha münbit zəmin yaranmışdı. Baş verən hadisələrin diqqəti altında Azərbaycan və xüsusən də, Bakı ictimai-siyasi mühitində antimüsəlman əhvali-ruhiyyə məqsədyönlü antiəzərbaycan təbliğata çevrilərək inqilabçı-demokratların fəaliyyətində siyasi vasitə kimi istifadə olunmuş, Azərbaycan siyasi qüvvələrinin cəhdlərinə baxmayaraq, son nəticədə əvvəldə qeyd olunduğu kimi, prinsip və mahiyyət etibarilə inqilabi hakimiyyət orqanı olan, lakin qeyri-azərbaycanlıların – əksərən rusların, ermənilərin və az sayda digər millətlərin təmsil olunduğu Bakı Sovetinin azərbaycanlıların soyqırımına aparan antiəzərbaycan siyasətinin reallaşmasını asanlaşdırmışdı. Belə ki, siyasi hadisələrin gedişi qətiyyət tələb etsə də, antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin mövcudluğu şəraitində Azərbaycan milli qüvvələri daha ehtiyatlı davranmağa və barışdırıcı mövqe tutmağa məcbur olduqları halda, eyni şəraitdə əks tərəf özünümüdafiə bəhanəsi ilə sürətlə səfərbər olunmaqda idi.

İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı:

1. «Açıq söz», 1918 4 fevral, № 672.
2. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.

3. Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti (1900-1917-ci illər). Bakı, 1975.

4. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 1917- aprel 1918. IV cild. Bakı, 2013.

5. Şaumyan.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1978

6. «İttihad», 1917, 4 dekabr,

7. «Hümmət», 1917, 3 İyul, №1.

8. «Hümmət», 1918, 16 yanvar, №27.

9. «Molla Nəsirəddin», 1917, 27 noyabr, № 24.

10. Азимов Г. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку, 1987.

11. Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.) Архив русской революции. Берлин, 1922.

12. «Баку», 1917, 4 декабря, № 265.

13. «Баку», 1918, 3 января, № 1.

14. «Баку», 1918, 20 января, № 15.

15. «Баку», 1918, 28 января, № 22.

16. «Баку», 1918, 14 февраля № 35.

17. «Баку», 1918, 17 февраля, № 38.

18. «Баку», 1918, 22 февраля № 43.

19. Воспоминания Вацка о гражданской войны в Азербайджане. // Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini: f.276, siy.6, iş 29.

20. Гасанлы Дж. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости.1917-1920, Москва, 2011.

21. Гасанов Г. На пути к первой республике. Баку, 2010.

22. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1917, 4 июня, №51.

23. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1917, 25 августа, №119.

24. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1918, 8 декабря №203

25. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1918, 12 января, №8,

26. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1918, 21 января, №16.

27. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1918, 22 января, №17.
 28. «Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района», 1918, 17 февраля, №27.
 29. Исмаилов Э. Степан Шаумян- обреченный на забвение. Баку, 2012.
 30. «Каспий», 1917, 2 мая, № 96.
 31. «Каспий», 1917, 15 октября, № 231.
 32. «Каспий», 1917, 14 ноября, № 249.
 33. «Каспий», 1917, 16 ноября, № 251.
 34. «Каспий», 1917, 19 ноября, № 254.
 35. «Каспий», 1917, 4 декабря, № 273.
 36. «Каспий», 1917, 19 декабря, № 277.
 37. «Наш голос» 1918, 6 февраля, №25.
 38. «Правда», 1918, 26 марта № 55.
 39. «Правда», 1918, 27 марта № 56.
 40. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. Баку, 1972.

Summary

Aygun Azimova

On antimuslim moods in the socio-political environment of Azerbaijan and their impact on the events of 1917-1918

Keywords: *anti-Muslim moods, the Baku Council, the Transcaucasian Commissariat, the Musavat Party, the Russian army*

The process of forming anti-Muslim moods in the socio-political environment of Baku has been going on since the first months after the February Revolution of 1917. Initially, it developed spontaneously, but later it became purposeful, gradually increasing under the influence of various factors. Such a situation had a serious impact on the activities of the political forces, primarily the Baku Council, in which revolutionary democrats, mostly Russian, Armenian and other nationalities were represented, and, conversely, the Azerbaijani national democratic forces were not properly represented.

As a result of the spread of anti-Muslim moods in the socio-political environment, the fertile conditions for the anti-Azerbaijani policy of the Baku Council emerged. In the socio-political environment of Azerbaijan, especially Baku, under the influence of specific events, anti-Muslim moods resulted in targeted anti-Azerbaijani propaganda, used as an instrument of political struggle. The course of political events, although it demanded determination and uncompromisingness, but in the conditions of anti-Muslim moods forced the Azerbaijani national forces to use rather cautious tactics and take a conciliatory position. However, the opposite side continued to rapidly mobilize its forces and political potential under the pretext of the need to organize self-defense.

Резюме

Айгюн Азимова

Об антимусульманских настроениях в общественно-политической среде Азербайджана и их влиянии на события 1917-1918 годов

Ключевые слова: *антимусульманское настроение, Бакинский Совет, Закавказский Комиссариат, партия Мусават, русская армия*

Процесс формирования антимусульманских настроений в общественно-политической среде Баку шел уже, начиная с первых месяцев после Февральской революции 1917 года. Первоначально он развивался стихийным образом, однако впоследствии принял целенаправленный характер, постепенно усилившись под влиянием различных факторов. Подобное положение оказало серьезное воздействие на деятельность органов власти, прежде всего Бакинского Совета, в которых были представлены революционные демократы в основном русской, армянской и других национальностей, и, наоборот, не были должным образом представлены азербайджанские национально-демократические силы.

Вследствие распространения антимусульманских настроений в общественно-политической среде, возникла почва для антиазербайджанской по своей сущности политики Бакинского Совета. В общественно-политической среде Азербайджана, в особенности Баку, под воздействием конкретных событий антимусульманские настроения вылились в целенаправленную антиазербайджанскую пропаганду, использовавшуюся в качестве инструмента политической борьбы. Ход политических событий, хоть и требовал решительности и бескомпромиссности, но в условиях антимусульманских настроений вынуждал азербайджанские национальные силы применять довольно осторожную тактику, занимать примирительную позицию. Однако противоположная сторона продолжала стремительно мобилизовать свои ряды и политический потенциал под предлогом необходимости организации самообороны.